

Іванова Д.О.

Формування художньо-технічних принципів професійного театру ляльок на практиці театру «Революційний вертеп» при Межигірському художньо-керамічному технікумі (1923-1924 рр.)

*Іванова Дар'я Олексіївна, аспірант кафедри театрознавства,
Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого
м. Київ, Україна*

Анотація. У статті здійснено аналіз художньо-технічних та організаційних принципів діяльності театру «Революційний вертеп» при Межигірському художньо-керамічному технікумі в контексті процесу професіоналізації театру ляльок України (20-30 рр. XX ст.).

Ключові слова: театр ляльок, агітаційний театр, театр вертепного типу, система театральної ляльки, багатоплано-ва ширма

Вступ. У зв'язку зі стрімким розвитком професійного театру ляльок в період 20-30-х рр. в Україні, Києві зокрема, виникла велика кількість лялькових колективів самодіяльного та професійного спрямування, чия діяльність значною мірою позначилася на процесі професіоналізації вітчизняного лялькового мистецтва. Одним зі знакових столичних театрів ляльок став театр «Революційний вертеп», організований при Межигірському художньо-керамічному технікумі у 1923 році (далі – «Революційний вертеп»). Специфіка цього театру визначається тим, що створений як студентський він багато в чому сприяв подальшому розвитку професійного театру ляльок України. Наразі специфіку цього театру визначав і обраний ним напрям діяльності агітаційного театру, що і надало підстави російському досліднику Б. Голдовському класифікувати цей колектив як самостійний «різновид радянського агітаційного театру ляльок» [3, 255].

Не можна оминути той факт, що у сучасному театрознавстві діяльність театру «Революційний вертеп» не розглядається як один з важливих етапів професіоналізації українського театру ляльок. Проте, саме у діяльності цього колективу було закладено художні та технічні засади професійного лялькового театру, а саме: відпрацьовано та закріплено технологію по виготовленню театральних ляльок різних систем керування (П. Горбеко у книзі «Ляльковий революційний театр», с. 11-27), розроблені технічні параметри багатопланої ширми для роботи з різними системами ляльок та обґрунтовано можливості її використання у сценічному просторі (І. Шахівець у рукописі статті «З досвіду Всеукраїнського Показового лялькового театру», с. 1-2), визначено специфічні особливості драматургії для сценічної реалізації різними типами ляльок (Н. Цівчинський, у рукописі «Нариси з історії Межигірського вертепу», с. 3-10). В такий спосіб, зазначені здобутки «Революційного вертепу» заклали підвалини професійного театру ляльок України, сформувавши міцні художні і технологічні принципи у відповідності із законами цього мистецтва.

Короткий огляд публікацій за темою. Разом з тим, не можна стверджувати, що діяльність театру «Революційний вертеп» не була предметом уваги театрознавчих розвідок. Ретельний аналіз практичного досвіду театру «Революційний вертеп» здійснено одним з організаторів цього театру П. Горбенком у монографії «Революційний ляльковий театр» та у низці статей, що були присвячені становленню цього театру. Крім того, чимала увага до діяльності «Революційного вертепу»

приділена С. Смілянською та Б. Голдовським у праці «Театр ляльок України», Б. Голдовським у дослідженні «Ляльки: Енциклопедія», Н. Смірною у монографії «Радянський театр ляльок 1918-1932 рр.».

Безперечно, зазначені роботи є суттєвим підґрунтям для осмислення діяльності театру «Революційний вертеп» та його значення для процесів становлення та розвитку професійного театру ляльок України. Проте, у цих роботах практичний досвід «Революційного вертепу» розглядався лише як досвід агітаційного театру, в той час як проблеми художнього та технічного характеру, що є важливими для розуміння специфіки процесу, пов'язаного із професіоналізацією вітчизняного лялькового театру, залишалися поза увагою.

Мета. Відтак, метою статті є дослідити творчий доробок «Революційного вертепу» в контексті процесу професіоналізації театру ляльок України.

Матеріали. Вивчення окресленої проблеми потребувало використання архівних матеріалів з фондів Музею театрального, музичного та кіномистецтва України (йдеться про рукописи організаторів театру «Революційний вертеп» І. Шахівця та Н. Цівчинського), які присвячені історії становлення та розвитку цього театру.

Аналіз основних положень. Звертаючись до історії, створення театру «Революційний вертеп», один із колишніх студентів Межигірського художньо-керамічного технікуму

Н. Цівчинський, котрий згодом став провідним актором цього театру відзначає: «За ініціативою керівництва Межигірського художньо-керамічного технікуму восени 1923 року було порушено ідею щодо заснування лялькового театру за типом так званого «вертепу», підкреслюючи, що до цієї справи охоче взявся «студентський актив». [13, 1]

Вочевидь, виникнення театру «Революційний вертеп» було зумовлено вимогами часу. Однак, можна сміливо говорити про унікальність цього мистецького явища, що проявилася у виборі оригінального формату для організації та демонстрації вистав, а саме – лялькового вертепу, одного з найдавніших видів театру в Україні, який був відомий ще з XVI ст.

Наразі якщо перші професійні театри ляльок України періоду 20-30-х рр. XX ст. для опанування лялькарської справи, як правило, обирали форму класичного народного лялькового театру так званого Петрушки (театр «Арлекін» (Київ, 1919 р.), театр Соціалістичного виховання (Чернігів, 1921 р.), експериментальний ляльковий театр при Театрі юного глядача імені І. Франка (Київ, 1927 р.), то театр «Революційний вертеп» був

єдиним колективом, який використав вертепну форму театру.

Дійсно, вертеп, як один з видів давнього театру в Україні в першу чергу міг гарантувати оригінальність вистав «Революційного вертепу». Проте оригінальність форм не була самоціллю організаторів театру. В першу чергу перед «Революційним вертепом» як театром агітаційним стояло завдання охоплювати якомога більшою кількістю вистав широкі глядацькі маси міської та сільської аудиторії.

У зв'язку з цим для реалізації зазначеного завдання організатори театру звернулися до вертепу, адже «сферою діяльності» цієї старовинної форми лялькового театру завжди були «широкі народні маси» [12, 11]. Варто відзначити, що можливість «зібрати» велику глядацьку аудиторію завжди була притаманна цьому давньому виду театру. Відомий український дослідник Й. Федас у своїй праці «Український народний вертеп (у дослідженнях XIX-XX ст.)» відзначає, що у вертепі, як в одному з видів фольклорного театру, «масовість закодована у самій його природі» [12, 18]. Значною мірою це пов'язано із форматом, в якому зазвичай організовувалися вертепні вистави. Дослідник визначає їх як вистави «відкритого» типу, тобто такі, що давалися на відкритих сценічних майданчиках – міських площах, майданах, базарах тощо.

Розвиваючи самобутні традиції вертепної форми театру, колектив «Революційного вертепу» використав і таку особливість цього типу театру, як мобільність, що стало основним організаційним принципом його постановницької діяльності. Оскільки специфіка лялькового вертепу полягає в тому, що ще з часів своєї появи цей театр існував як театр мандрівного типу.

Спираючись на організаційні принципи роботи театру мандрівного типу, «Революційний вертеп» отримав широкі можливості щодо розширення географії своїх виступів. Н. Цівчинський зауважує, що саме мобільність вертепної форми надала змогу акторам театру обслуговувати глядачів не лише Києва, але й населених пунктів Київського, Житомирського, Полтавського і навіть Харківського регіонів.

Особливої уваги заслуговує і те, що вибір колективом театру формату вертепних вистав диктував його організаторам і роботу зі специфічною системою театральної ляльки – вертепною. Враховуючи унікальність вертепу, потрібно з'ясувати особливості системи ляльки, яка використовується у цій формі театру. Наразі поняття «системи театральної ляльки» тлумачиться як «рухомий принцип, або іншими словами, технічний принцип приведення ляльки до руху, тісно пов'язаний із матеріально-художньою анатомією ляльки» [8, 73].

Оскільки вертепна лялька має свою унікальну матеріально-художню анатомію, її було виокремлено до самостійної системи керування театральних ляльок. Особливості побудови та технічний устрій цієї системи передбачає наявність дерев'яного або залізного «дроту» (штоку), на якому закріплюється «тулуб» ляльки, за допомогою якого актор приводить її до руху. Описуючи обрану «Революційним вертепом» систему ляльки П. Горбенко відзначав у своїй монографії: «дерев'яну частину ляльки настромлюють на дріт, з другого кінця у якого набивають держальце» [4, 24], при цьому підкреслюючи, що саме цей технічний устрій

допомагає акторові контролювати рухи та дії лялькового персонажа.

Аналізуючи вертепну систему ляльки, важливо зазначити, що серед всіх існуючих систем керування ляльок за своєю специфічною природою вона є «найбільш нерухомою, найбільшійшою на рухи старовинною системою ляльки» [8, 75].

Саме тому, починаючи здобувати навички ляльководення, актори «Революційного вертепу» зіткнулися із певними труднощами, що були викликані незнанням елементарних законів «оживлення» та приведення у рух вертепної ляльки. Проте, у вирішенні цього завдання актори «Революційного вертепу» обрали вірний шлях – вивчення анатомічної побудови ляльки та технічних можливостей її складових. У зв'язку з цим творчі пошуки акторів театру були зосереджені на дослідженні природи «специфічного руху вертепної ляльки» [12, 3].

Варто зацентувати увагу на тому моменті, що оскільки творче ядро «Революційного вертепу» склали професійні художники – викладачі та студенти Межигірського художньо-керамічного технікуму – то, зрозуміло, що лялька цікавила їх не лише з точки зору вивчення законів її «оживлення» та існування в ігровому просторі лялькової вистави, а й з боку мистецьких пошуків нових художніх образів.

До питання створення ляльки художники «Революційного вертепу» підходили, спираючись на глибокі знання законів скульптури, живопису та композиції. Важливим аспектом у справі виготовлення ляльок для митців театру стали і набуті професійні навички художників, скульпторів та декораторів. Безсумнівно, для процесу професіоналізації лялькового театру в Україні цей факт був позитивним моментом, адже це стало чи не найпершим прикладом залучення професійних художників до справи розвою лялькового театру.

Важливо звернути увагу на початковий етап створення ляльок у театрі «Революційний вертеп», на якому художники театру ставили за мету відпрацювати узагальнені, умовні образи ляльок, прагнучи закласти цю умовність в скульптурне вирішення ляльки. На цьому аспекті зосереджує увагу у своєму рукописі Н. Цівчинський: «Для зразків вирішення скульптури ляльок було обрано «африканську скульптуру», зауважуючи, що саме такий тип пластики надасть ляльці «надзвичайно характерні, узагальнені риси образу» [13, 1].

Варто пояснити вибір творчим колективом театру «африканської скульптури» в якості лекал для пластичних вирішень лялькових персонажів. Особливостями цього виду скульптури є умовність, схематизація, стилізація, а також «поєднання реалістичної манери зображення разом з фантастичними, гротесковими рисами» [16]. Саме такі художні риси необхідно було закласти у пластичне вирішення ляльок.

Як згадує сам Н. Цівчинський, виготовляючи ляльку, митці не прагнули «виготовлення персонального портрету» того чи іншого персонажу, а навпаки прагнули «утворення *характерного образу*» ляльки (підкреслено Н. Цівчинським) [13, 5]. Таким чином, в складі «дійових осіб» театру було «кілька характерних персонажів ляльок» [13, 3], які завдяки умовно-схематичній природі свого зовнішнього образу могли виконувати декілька ролей навіть в одній виставі, за-

безпечуючи мобільність та актуальність репертуару. Н. Цівчинський наводить детальний опис одного із таких «характерних персонажів»: «Один з образів із довгим обличчям і з моноклеєм в оці спочатку був за лорда Керзона», відзначаючи, що коли ця історична постать зійшла з політичної арени, ця лялька «почала виконувати роль Чемберлена» [13, 4]. Серед таких універсальних лялькових образів театру була «товстенка лялька із французькою борідкою», що певний час призначалася для виконання ролей політичних діячів Франції, наприклад Пуанкаре; а також в арсеналі дійових осіб театру була лялька для втілення ролей німецьких дипломатів, яка «відповідно до образу була товста, і не мала вусів та бороди» [13, 4].

Звертає на себе увагу і той факт, що у своїй театральній практиці труп «Революційного вертепу» не обмежувалася використанням засобів виразності лише системи вертепної ляльки. Актори театру зверталися і до інших системи театральних ляльок, залучаючи їх до своїх постановок, що відзначалося організаторами театру. «Ми поставили собі за завдання удосконалити й поєднати всі форми лялькового театру» [15, 1], – згадував І. Шахівець. На цьому ж наголошував і Н. Цівчинський, відзначаючи, що «проводячи роботу з театром «вертепного» типу ми зовсім не відмовлялися від інших типів ляльок, таких як петрушка та засобів тіньового театру» [13, 7]. Отже, опанування різних систем керування ляльок, звичайно, стало унікальною рисою «Революційного вертепу», що свідчило про креативність підходу до справи створення театру, а також про високу виконавську культуру та професіоналізм його організаторів, і зрештою, саме у практичній діяльності цього театру вперше серед професійних лялькових колективів України було використано принцип поєднання декількох видів ляльок в одній виставі.

Виходячи саме з таких завдань, організатори «Революційного вертепу» використали три системи театральних ляльок в одній виставі – вертепну, петрушечну та тіньову. Зокрема у праці Б. Голдовського та С. Смілянської «Театр ляльок України» знаходимо аналіз творчих пошуків організаторів театру щодо поєднання декількох систем театральних ляльок в одній виставі. У дослідженні також наводиться детальний опис одного з таких «синтетичних епізодів» вистави, який вирішено постановниками театру «Революційний вертеп» за допомогою використання засобів виразності тіньових ляльок.

Сценічне вирішення епізоду із тіньовими зображеннями виглядало таким чином: «над вертепом натягувалося біле полотно, за яким актори пересували тіньових силуетних ляльок. З одного боку – церква, з іншої – хата-читальня. З церкви виходив піп, розмахував кадилом та запрошував на службу. За ним з'являвся демобілізований червоноармієць та запрошував до хати-читальні. Спочатку від церкви відходила молодь, а згодом і старші» [2, 87]. Наразі Б. Голдовський та С. Смілянська відзначають, що надзавданням описаного епізоду було продемонструвати глядачам, як «народ відвертається від церкви» та замість відвідування храму «йде до хати читальні» [2, 87].

Поєднання засобів виразності театральних ляльок різних систем керування в одній виставі вимагало організації сценічного простору постановки із урахуван-

ням специфічних вимог, що мали б забезпечувати відповідну природу існування для кожного виду ляльки. Оскільки в основу діяльності «Революційного вертепу» було покладено театр вертепного типу, зрозуміло, що на етапі становлення театру пошуки його організаторів у сфері сценографії обмежувалися лише «архітектурною організацією» [7, 66] класичної вертепної скрині.

Втім навіть у питанні вирішення архітектурної композиції класичної вертепної скрині організатори «Революційного вертепу» продемонстрували креативність творчого підходу. Він полягав у свідомій руйнації канонічної архітектури вертепного будинку, а саме – відмові від другого поверху скрині. Одноповерхове вирішення вертепної скрині «Революційного вертепу» було виправдане відсутністю релігійної частини вистави, для розігрування якої, власне, і було призначено другий поверх у класичному ляльковому вертепі XVI-XVIII ст.

Відтак, перші вистави театру гралися в умовах модернізованого одноповерхового вертепного будинку із залученням лише однієї системи театральних ляльок – вертепних. Згодом у зв'язку із залученням засобів виразності ляльок різних систем керування перед організаторами театру постало нагальне завдання урізноманітнити ігровий простір вистави, оскільки композиційна побудова одноповерхового вертепного будинку не могла одночасно задовольняти специфічних вимог сценічного існування всіх систем театральних ляльок, які використовувалися постановниками театру, а саме вертепних, петрушечних та тіньових.

В такий спосіб внаслідок плідних творчих пошуків постановниками театру було здійснене конструктивне відкриття, цінність якого для подальшого розвитку українського професійного театру ляльок неможливо перебільшити. Цим відкриттям стала багатопланова ширма, яка і представляла собою універсальний кін, який задовольняв усім вимогам як низових так і верхових видам ляльок. Конструкція багатопланової ширми включала в себе три сценічні плани, кожен з яких було призначено для самостійного використання окремої системи театральних ляльок із урахуванням специфічних властивостей кожної із них. Розроблену акторами «Революційного вертепу» конструкцію багатопланової ширми було апробовано у практичній діяльності театру, але у зв'язку із коротким терміном його існування період практичного використання багатопланової ширми був нетривалим. Однак узагальнений досвід технологічних можливостей такої ширми був використаний організаторами «Революційного вертепу» (П. Горбенком, І Шахівцем, Н. Цівчинським) декількома роками пізніше (1929 р.) при створенні Харківського державного показового театру ляльок, діяльність якого стала наступною значною сходинкою у процесі формування професійного театру ляльок України.

Чіткі хронологічні рамки існування «Революційного вертепу» точно не визначено, але, спираючись на свідчення його організаторів та учасників, можна стверджувати, що сценічна практика театру тривала близько двох років. На думку одного з провідних акторів колективу Н. Цівчинського, причини, що змусили організаторів «Революційного вертепу» припинити свою творчу діяльність, були суто об'єктивного характеру, що полягали лише у «роз'їзді людей по закінченню ВУЗу

(Межигірського художньо-керамічного технікуму) на місця своєї безпосередньої роботи – на заводи», адже, як стверджує Н. Цівчинський, «робота з театром не була їх основною роботою» [13, 11].

Висновки. Незважаючи на короткий строк існування творчий склад «Революційного вертепу» заклав міцні підвалини професійного театру ляльок в Україні. Зокрема, організатори театру впродовж своєї театральної практики відпрацювали художні та технічні засади професійного лялькового театру. Завдяки їх практичній діяльності було відпрацьовано та закріплено технологію по виготовленню різних типів ляльок, здобуто

професійні навички ляльководення, освоєно та зафіксовано закони «оживлення» ляльок різних систем керування, розроблено технічні параметри багатопланової ширми та апробовано її використання з різними системами театральних ляльок.

Відтак, у статті досліджено діяльність театру «Революційний вертеп» в контексті процесу професіоналізації театру ляльок України 20-30-х рр. XX ст. та виявлено основні здобутки колективу, що мали значний вплив на формування українського професійного лялькового театру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин Н. Кукольный театр / Н. Бахтин // Жизнь искусства. – 1928. – № 26. – с. 2-3
2. Голдовский Б., Смелянская С. Театр кукол Украины. Страницы истории / Б. Голдовский, С. Смелянская. – Сан-Франциско : Из-во International Press, 1998 – 274 с.
3. Голдовський Б. Енциклопедія куклы / Б. Голдовський. – М. : Время, 2004 – 496 с.
4. Горбенко П. Революційний ляльковий театр / П. Горбенко. – К. : Книгоспілка, 1924. – 40 с.
5. Г.П. Про ляльковий театр у робітничому клубі / П.Г. // Культробітник. – 1929. – № 7. – С. 28-31
6. Демосфенус А. Основные тенденции кукольного театра Европы и Востока. Генезис. Современность : Автореферат ... канд. искусствоведения: 17.00.02 / Демосфенус Афанасия Христотулу. – К.: Ин-т ис, 1997. – 17 с.
7. Зінов'єва Т. Еволюція східноукраїнського вертепу : Автореферат ... канд. мистецтвознавства: 17.00.00 / Зінов'єва Тетяна Анатоліївна. – О. : , 2006. – 20 с.
8. Королев М. Искусство театра кукол. Основы теории / М. Королев. – Л. : Искусство, 1973. – 112 с.
9. Онацька В. Ляльковий театр на селі / В. Онацька // Сільський театр. – 1930. – № 11. – с. 20-21
10. Рулін П. На шляхах революційного театру / П. Рулін. – К. : Мистецтво, 1972. – 454 с.
11. Смирнова Н. Советский театр кукол 1918-1932 г.г. / Н. Смирнова. – М. : Из-во академии наук СССР, 1963 – 382 с.
12. Федас Й. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX-XX ст..) / Й. Федас. – К. : Наукова думка, 1987. – 184 с.
13. Цівчинський Н. Нариси з історії Межигірського вертепу / Рукопис – 11 с.
14. Шахівець І. З досвіду Всеукраїнського Показового лялькового театру. Стаття. / Рукопис – 4 с.
15. Шахівець І. Коротка записка / Рукопис – 2 с.
16. URL: <http://art-assorty.ru/1809-vliyanie-afrikanskoy-skulptury.html>

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bakhtin N. Puppet Theatre / Bakhtin // Life art. - 1928. - № 26. - p. 2-3
2. Goldovskiy B., Smelyanskaya S. Puppet Theatre of Ukraine. Pages of History / B. Goldovskiy, S. Smelyanskaya. - San Francisco: Pub. International Press, 1998 - 274 p.
3. Goldovsky B. Encyclopedia doll / B. Goldovskiy. - M.: Time 2004 - 496 p.
4. Gorbenko P. revolutionary puppet / P. Gorbenko. - K: Knyhospilka, 1924. - 40 p.
5. G.P. On a puppet in the labor Club / P.G. // Kultrobitnyk. - 1929. - № 7. - S. 28-31
6. Demosthenous A. Major trends puppet theater of Europe and the East. Genesis. Modernity: Abstract of Cand art criticism: 17.00.02 / Demosthenous Athanasius Hristotulu. - K. : Institute of ICs, 1997. - 17 p.
7. Zinovieva T. Evolution of East-den: Thesis ... dis. Cand. art criticism: 17.00.00 / Zinovieva Tatiana. - O. : 2006. - 20 p.
8. Korolev M. Art Puppet Theatre. Fundamentals of the theory / M. Korolev. - LA: Art, 1973. - 112 p.
9. Onatska V. Puppet Theatre Village / V. Onatska // Village Theatre. - 1930. - № 11. - p. 20-21
10. Rulin P. On the Road revolutionary theater / P. Rulin. - K. Arts, 1972. - 454 p.
11. Smirnova N. Soviet puppet theater in 1918-1932 / N. Smirnova. - M: Because of the Academy of Sciences of the USSR, 1963 - 382 p.
12. Fedas J. Ukrainian People's den (studies in the nineteenth and twentieth centuries ..) / J. Fedas. - K.: Naukova Dumka, 1987. - 184 p.
13. Tsvichynskyy N. Essays on the History Mezhygirska den / Manuscript - 11 sec.
14. Shahivets I. The experience is significant Ukrainian puppet theater. Article. / Manuscript - 4 p.
15. Shahivets I. Brief Note / Manuscript - 2 seconds.

Ivanova D.O. Formation of the artistic and technical principles of professional puppet theater in practice of theater "Revolutionary vertep" at Mezhyhirsky artistic-ceramic college (1923-1924)

Abstract. The article analyzes artistic, technical and organizational principles of the theater "Revolutionary vertep" at Mezhyhirsky artistic-ceramic college in the context of the process of professionalization of the puppet theater in Ukraine (20-30 years XX century)

Keywords: *puppet theater, propaganda theater, vertep type theater, system of theatrical puppets, multiplane screen*

Иванова Д.А. Формирование художественно-технических принципов профессионального театра кукол на практике театра «Революционный вертеп» при Межигорском художественно-керамическом техникуме (1923-1924 гг.)

Аннотация. В статье проанализированы художественно-технические и организационные принципы деятельности театра «Революционный вертеп» при Межигорском художественно-керамическом техникуме в контексте процесса профессионализации театра кукол Украины (20-30 гг. XX ст.)

Ключевые слова: *театр кукол, агитационный театр, театр вертепного типа, система театральной куклы, многоплановая ширма*